

ПРЕДСТАВНИКИ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЛІКВІДАЦІЇ ПРИВАТНОГОСПОДАРСЬКОГО СЕКТОРА (КІНЕЦЬ 1920-Х – ПОЧАТОК 1930-Х РР.)

Ю. П. Волосник

Показана судьба отдельных представителей предпринимательского корпуса. Изучены основные пути ухода нэпманов из сферы частного предпринимательства.

Ключевые слова: нэпман, частное предпринимательство

Показано долю окремих представників підприємницького корпусу. Вивчено основні шляхи вилучення непманів зі сфери приватного підприємства.

Ключові слова: непман, приватне підприємство

The article cast the light on the process of callapse of the bourgeoisie as a social layer in the process of elimination of private sector of Ukraine at the end of the 1920s – the beginning of 1930s.

Key words: bourgeoisie, private sector

Звернення в сучасних умовах, коли в Україні відбувається процес відродження приватного підприємництва, до маловідомих сторінок історії відчизняного підприємництва є вельми **актуальним**.

Мета статті – проаналізувати процес зникнення нової буржуазії в умовах ліквідації приватного господарського сектору.

Хронологічні рамки статті – кінець 1920-х – початок 30-х рр., тобто від переходу до надзвичайних заходів до ліквідації нової буржуазії. Внаслідок жорстоких ударів, завданих приватному підприємництву радянською державою наприкінці 20-х рр., відбувалися процеси розпаду, декласування та розпорощення нової буржуазії України як певної соціальної верстви. Під ударами тоталітарної держави представники нової буржуазії були змушені припинити свою діяльність та переходити до інших видів занять. Про цей процес дає уявлення табл. 1.

Таблиця 1

**Шляхи використання непманами вилучених з торгівлі коштів
(Абс. суми – в тис. крб.)**

Сфери діяльності	1927/28 р.		1928/1929 р. (на 1.04.1929)	
	Абс.	у % до загальної суми	Абс.	у % до загальної суми
I. Легальна діяльність				
1. Промисловість	5 600	11,4	2 086,1	12,8
2. Торгівля	3 100	6,3	2 102,4	12,9
3. Житлобудівництво	700	1,4	488,9	3,0
4. Купівля будинків і квартир	900	1,8	–	–
5. Сільське господарство	1300	2,6	521,5	3,2
6. Купівля держпозик (поточні рахунки в банківсько-кредитній системі)	3 900	7,9	1825,4	11,2
7. Виплата податкової заборгованості НКФ	1500	3,0	–	–
8. Інші	3 600	7,2	2 460,4	15,1
Разом (I)	20 500	41,5	9 485,4	58,2
II. Нелегальна діяльність				
1. Торгівля та скупка	11 500	23,3	2 314,3	14,2
2. Промисловість	–	–	929,0	5,7
3. Створення роздав. контор, лежекооперативів та їх фінансування	5 500	11,2	440	2,7
4. Лихварство	3 900	7,9	798,6	4,9
5. Скуповування золота, золотих речей та інвалюти	2 400	4,9	472,6	2,9
6. Вивіз за межі округу	1500	3,1	358,6	2,2
7. Інші	4 100	8,0	1499,4	9,2
Разом (II)	28 900	58,5	6 812,5	41,8
Всього (I+II):	49 400	100	16 279,9	100

Таблицю складено за: [21, ф. 582, оп. 1, од. зб. 5068, арк. 11; ф. 423, оп. 5, од. зб. 673, арк. 16, 97].

Звертає на себе увагу та обставина, що якщо одразу після переходу до політики надзвичайних заходів більшість колишніх непманів зайнялася нелегальною підприємницькою діяльністю, то незабаром ситуація почала суттєво змінюватися. Зустрівши активну протидію з боку держави тіньовому підприємництву, представники нової буржуазії почали переходити до легальних занять, що здебільшого вже не були пов'язані з підприємницькою діяльністю.

Припинивши свою підприємницьку діяльність, чимало колишніх непманів (особливо торговців) намагались обрати собі нові заняття відповідно до набутого фаху – переходило на службу в державну та кооперативну торгівлю. Дані вибіркового обстеження 1928/29 р. показали, що 7,1% непманів (з числа крамарів) перейшли на службу в усупільнену торгівлю, а 1% – на транспорт [2, с. 35]. Значна кількість непманів повернулася до своєї колишньої професії, що передувала заняттю підприємництвом. До 70% осіб, що поступали на службу, розорилися, втративши свій капітал [5, с. 103-104]. В деяких районах підприємці змінювали род своєї діяльності: торговці мануфактурою та готовим одягом ставали кравцями, м'ясоторговці переходили на виробництво ковбас, торговці шкірою та взуттям займалися відповідним ремеслом [5, ф. Р-408, оп. 12, картотека].

Однак доля тих підприємців, що перейшли в усупільнену торгівлю, була сумною. Вже на початку 30-х рр. почалася масова чистка торгових органів від колишніх „непмансько-буржуазних елементів”.

Не кращою була доля підприємців, зайнятих на державному виробництві. Кампанія по боротьбі із шкідництвом на виробництві, поштовхом до якої стала „шахтинська справа”, була спрямована не лише проти „буржуазної” технічної інтелігенції, але й проти колишніх непманів, чимала частина яких складалася (в першу чергу, з числа колишніх промисловців, що нерідко залишались працювати як технічні спеціалісти на промислових підприємствах, які раніше їм належали). Про це, зокрема, свідчить таємний лист, що в листопаді 1930 р. був направлений секретарем ЦК ВКП(б) П.П.Постишевим керівництву республіканських компартій. Нагнітаючи і без цього похмуру атмосферу підозри та шкідництвоманії, П.П.Постишев від імені ЦК ВКП(б) зажадав посилити класову пильність по відношенню „...до шкідника, підпалювача і класового ворога пролетаріата” в цілому. Разом з тим в листі давалася директивна вказівка „...провести дійові заходи... проти проникнення на виробництво під маскою робітника куркульських і непманських елементів” [19, ф.17, оп. 120, од. зб.22, арк. 17]. Проведення в життя цієї директиви ЦК ВКП(б) означало курс на вигнання колишніх непманів з виробництва.

Тих, колишніх представників нової буржуазії, яких звільняли з держпідприємств або „вичищали” з держустанов, чекала нелегка доля. Постанова Наркомпраці СРСР (грудень 1930 р.) також забороняла приймати таких осіб на роботу в радянські або кооперативні установи. Їх могли використовувати виключно на масових фізичних роботах: на лісорозробках, лісозаготівлях, сплаві лісу, торфорозробках [15, с. 13].

Жорстоким ударом було прийняте навесні 1930 р. рішення, за яким всі колишні підприємці були позбавлені права на отримання пенсій та будь-якої іншої допомоги від органів соціального страхування [16]. З квітня 1931 р. непманам та іншим „лишенцям” під страхом кримінального покарання було заборонено членство у промислових артілях [9]. Масштабній чистці було піддано наприкінці 20-х рр. громадські об'єднання типу „Геть неписьменність!”, „Друзі дітей”, ТЗСТ (ОЗСТ), Червого Хреста, взаємодопомоги тощо [див.: 4]. При цьому кошти, внесені до цих організацій, підприємцям не поверталися.

Потрібно сказати, що в сільській місцевості і невеликих селищах щодо приватних торговців (особливо скупників) і промисловців досить широко застосовувалося розкуркулення і вислання в інші, нерідко віддалені, місцевості СРСР. За повідомленням окрфінвідділів, в деяких з округів України розкуркулення і вислання зазнали до 1/3 найбільш великих колишніх приватних підприємців [21, ф. 30, оп. 2, од. зб. 6970, арк. 2, 121]. Власті на місцях далеко не завжди бажали бачити різницю між непманами і куркулями. Ситуація з розкуркуленням непманів у сільських районах багато в чому провокувалася таємною директивою ЦВК СРСР від 4 лютого 1930 р., що наказувала місцевій владі здійснювати в районах суцільної колективізації конфіскацію торгових і виробничих підприємств у колишніх куркулів [6, ф. Р-845, оп. 2, од. зб. 573, арк. 2 зв.].

Певна частина колишніх торговців перейшла до занять сільським господарством. Спочатку питома вага таких осіб була невеликою і становила 2,6-3,2%. Але з посиленням натиску на нову буржуазію відсоток торговців, що перейшли в сільське господарство, значно зріс. Так, у Прилуцькому окрузі (1929/30 р.) – 18,6%, Полтавському – 11,4%, Волинському – 16,3%, Сумському – 16,9%, Ніжинському – 8,4%, Глухівському – 16,4% торговців перейшли до занять землеробством [21, ф. 30, оп. 2, од.зб. 6969, арк. 5, 10, 13, 17; од. зб. 6970, арк. 3, 11, 16, 27]. Значну масу серед них складали колишні торговці-євреї. Це було пов'язано з політикою радянської держави, що активно проводилася у 20-ті рр., по переселенню євреїв (переважно з містечок, що раніше входили у „смугу осілости”) на землю – у південні райони України і Крим [Див.: 8, с. 214-216; 21, ф. 582, оп. 1, од. зб. 5068, арк. 2]. Так, згідно з таємною інформацією ДПУ УСРР, направленою до ЦК КП(б)У, зазначалося, що в складі євреїв, що переселилися у другій половині 20-х рр. у Запорізький округ, 24% складав т.зв. „нетрудовий елемент”, у Маріупольському окрузі 30% складали колишні торговці, у Херсонському таких було 30% (з них 20% – це торговці, що розорилися, а 10% – колишні торговці-спекулянти, що „врятувалися” від сплати податків фінвідділу) [22, ф. 1, оп. 20, од. зб. 2315, арк. 57-58].

Певна кількість колишніх приватних підприємців перейшла на утримання своїх близьких родичів. Так, наприклад, по тій уривчастій інформації, що була в окрфінвідділах, у Києві (1929/30 р.) таких нараховувалося майже 7%, у Полтавському окрузі – 4,6-5,2%, у Глухівському – 6,4%. Ще частина непманів використовувала вцілілі капітали на власний прожиток (в Одесі цей контингент становив 6,3%, у Дніпропетровську – навіть 30,3%, у Куп'янському окрузі – 16,1% [21, ф. 30, оп. 2, од. зб. 6970, арк. 9, 21, 53, 91, 109 зв.]. Деяке число колишніх непманів займалося випадковою або поденною роботою (у Києві такі особи становили 5,4% з числа тих, що залишили свою справу, у Дніпропетровську – 5,2%, у Полтавському окрузі – 1,7%, у Глухівському – 0,6%) [21, ф. 30, оп. 2, од. зб. 6970, арк. 9, 21, 109 зв.].

У надто несприятливих соціально-економічних і політичних умовах, що створилися, чимало непманів, не бажаючи ставати жертвою адміністративного насильства або репресій і в той же час прагнучи зберегти (хоч би частково) накопичений в роки непу капітал, вважало за краще виїхати в інші регіони республіки або навіть в інші республіки колишнього СРСР, де їхнього соціального походження та їхні колишні заняття ніхто не знав. Часто мігранти у такий спосіб прагнули ухилитися від важкого податкового пресу. Вже на середину 1929 р. на частку мігрантів доводилося 13% від загального числа осіб, що припинили приватнопідприємницьку діяльність [21, ф. 337, оп. 6, од. зб. 6455, арк. 13 зв.]. Непманами, що виїхали за межі „своїх” округів, за першу половину 1929/30 р. була вивезена чимала частина капіталу, вилученого з обороту при ліквідації своїх торгових підприємств. Так, по Сталінському округу було вивезено 38,6% вилучених непманами капіталів, по Херсонському – 37,2%, Коростенському – 17,1%, Глухівському – 16,5%, Миколаївському – 20% і т.д. ([21, ф. 30, оп. 2, од. зб. 6970, арк. 2-121.] – *Підрховано автором*). Таким чином, переїзд до інших місцевостей був для значного числа (майже 24,5%) представників нової буржуазії одним із шляхів уникнення експропріації своїх накопичень тоталітарною державою [див.: 14, с. 96-97].

Ще одним з шляхів зникнення представників нової буржуазії з „країни рад” була еміграція за кордон. Внаслідок специфічних умов радянської держави дане явище не могло набути масового характеру.

За 1926-1928 рр. з України виїхало майже 70% всієї кількості громадян, що емігрували тоді з СРСР. При цьому питома вага приватних торговців у складі емігруючих збільшилася більш ніж у 4 рази – з 2,5% у 1925 р. до 11% у 1928 р. [10, с. 115].

За даними адміністрації НКВС УСРР, якщо у 1928 р. було відмовлено у видачі закордонних паспортів 15% осіб, що звернулися по них, то у наступному, 1928/29 р., – вже 67% громадян [21, ф. 5, оп. 3, од. зб. 999, арк. 35; од. зб. 1531, арк. 24]. Якщо у 1927/28 р. з України емігрувало 2 350 торговців, то 1928/29 р. – лише 458 чол., або у 5 разів менше [21, ф. 5, оп. 3, од. зб. 999, арк. 35; од. зб. 1531, арк. 25]. З загальної маси торговців України, врахованих податковою статистикою, це склало майже 2,4% у 1927/28 р. та 0,5% у 1928/29 р. (*Підрховано автором за*: [11, с. 2; 12, с. 6]). Емігрували переважно в Америку – США, Канаду, Аргентину, Бразилію і Мексику, в інші країни потік був значно меншим [21, ф. 5, оп. 3, од. зб. 1531, арк. 24-24 зв.].

Під час проведення ліквідації приватногосподарського сектору певна кількість представників нової буржуазії зазнала судових переслідувань та репресій. Вже у 1928 р. в УСРР було засуджено майже 3 тис. приватних торговців [2, с. 72]. До цієї групи слід, насамперед, віднести тих підприємців, що здійснювали нелегальну (або „спекулятивну”) діяльність у тіньовому секторі економіки; по-друге, непманів, що мали податкову заборгованість. В процесі експропріації непманської буржуазії судових переслідувань і ув'язнення зазнала більшість керівників та великих акціонерів приватних акціонерно-пайових товариств та чимало керівників та великих вкладників ТБК [6, ф. Р-1179, оп. 18, од. зб. 11, арк. 4-19, 81, 82; од. зб. 622, арк. 15; ф. Р-871, оп. 11, од. зб. 2306, арк. 84; 21, ф. 30, оп. 2, од. зб. 5141, арк. 130, 134, 238]. По-третє, зазнали суворих репресій, аж до розстрілу, особи, що були пов'язані з нелегальними кредитними та валютними справами [17]. На жаль, дані про масштаби репресій серед непманів України надто уривчасті. Певне уявлення про це дає інформація про склад засуджених у виправно-трудових установах НКВС УСРР: якщо у 1925/26 р. з 33,6 тис. ув'язнених торговців і промисловців складала близько 1,6%, то за час з 1 жовтня 1928 р. до 1 жовтня 1929 р. (дані з 36 округів УСРР) їхня частка збільшилася майже удвічі – до 3,1% (*Підрховано за*: [21, ф. 539, оп. 4, од. зб. 1173, арк. 10-13 зв.; ф. 8, оп. 13, од. зб. 912, арк. 3-148]).

На подальшу долю колишніх представників нової буржуазії чималий негативний вплив справило запровадження в СРСР у грудні 1932 р. паспортної системи. Як свідчать документи того часу, процес паспортизації перетворився на справжнє полювання на „класово-ворожі елементи”. До перевірки всіх „підозрілих осіб” залучалися не лише органи НКВС і ДПУ, але й партійно-комсомольські активісти. Показовим у цьому відношенні був Харків – тодішня столиця УСРР. Всього по Харкову і 50-кілометровій смузі навколо нього органами міліції та ДПУ було перевірено більше 70,6 тис. осіб. Відмовлено у видачі паспорту було 38,6 тис. осіб. Внаслідок паспортизації лише з підприємств Харкова було звільнено майже 20 тис. чол. як „соціально-ворожі елементи” [22, ф. 1, оп. 20, од. зб. 6394, арк. 25]. Всього ж в результаті паспортизації населення міста зменшилось на 42 381 чол. [22, ф. 1, оп. 20, од. зб. 6394, арк. 30].

Серед тих, що були ідентифіковані владою як „класово-ворожі та контрреволюційні елементи”, знаходились чимало колишніх непманів, що, приховавши своє справжнє соціальне минуле, зуміли стати навіть членами КП(б)У та посісти керівні посади. Серед них – А.Д. Калікштейн, колишній непман-крамар, що працював у парткомі Турбінно-генераторного заводу, В.А. Теличко, який вступив у КП(б)У і працював

інспектором обласної страхкаси, приховавши, що за часів непу був крамарем, і т.д. [22, ф. 1, оп. 20, од. зб. 6394, арк. 27].

Місцева влада, висилаючи колишніх непманів, що не отримали паспортів, конфіскувала їхнє житло, що в такий спосіб звільнялось від колишніх власників, і передавала його робітникам і службовцям. Лише по Харкову (1933 р.) унаслідок проведення паспортизації звільнилася 1371 кімната, а особи, що їх займали (нерідко із сім'ями), були вислані. В інших містах теж спостерігалася близька до цієї картина [22, ф. 1, оп. 20, од. зб. 6394, арк. 30].

Нелегка доля чекала і на дітей непманів, що радянська історіографія всіляко заперечувала або замовчувала [див.: 1, с. 224; 7, с. 131]. Діти, як і їхні батьки, були позбавлені виборчих прав, що не давало їм можливості вступати до вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, поступати на службу в держустанови та держпідприємства і т.д. Спроби дорослих (повнолітніх) вже дітей колишніх приватних торговців та підприємців добитися відновлення своїх виборчих прав часто закінчувалися безрезультатно [6, ф. Р-845, оп. 2, од. зб. 568, арк. 1 зв.; од. зб. 569, арк. 2, ф. 1, оп. 20, од. зб. 3201, арк. 58]. В цілому в Україні кількість членів сімей, позбавлених виборчого права, зросла з 333,7 тис. осіб у 1926/27 р. до 350,4 тис. у 1928/29 р. [13, с. 35-37].

Тих же дітей непманів, що зуміли обійти класові обмеження і вступити до вузів і технікумів, підстерігали нові випробування. На початку 1929 р. у вузах країни розпочалася масштабна чистка лав студентства від „соціально-чужих” та „ворожих” радвладі елементів, що проникли до вузів [4; 16; 18].

За таких обставин, відчуваючи на собі величезний тиск з боку влади, чимало дітей непманів та представників інших „соціально-чужих елементів” (що розглядалися органами НКВС як „контрреволюційний резерв”) навіть були змушені публічно в пресі зрікатися своїх батьків [див.: 20, с. 29]. Інколи для них це була практично єдина можливість уціліти та уникнути репресій або вислання.

Висновки. Унаслідок ліквідації економічної основи існування непманської буржуазії – ринкових відносин – нова буржуазія, що в процесі експропріації була позбавлена своєї власності і накопичених капіталів, зійшла з історичної арени. Чисельність представників нової буржуазії, що різко скоротилася наприкінці 20-х рр., на початку 30-х складала вже мізерну величину. Її питома вага в складі населення України скоротилася з 0,7% у 1926/27 р. до 0,03% у 1931 р. У той же час, якщо у 1928 р. на частку капіталістичних елементів міста доводилося 4,5% національного прибутку, то у 1932 р. – тільки 0,1% [3, с. 99]. Таким чином, під могутнім тиском тоталітарної влади, що застосовувала надзвичайні адміністративно-репресивні методи, насильницьким шляхом було припинено історично короткий період існування нової буржуазії.

Література:

1. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов. – М.: Мысль, 1978.
2. Большевик України: Теор. і політ. журн. ЦК КП(б)У. – 1930. – №7.
3. Большевик: Теор. и полит. журн. ЦК ВКП(б). – 1932. – № 20.
4. Вісті ВУЦВК: Орган ВУЦВК. –1928. – 2 березня; –1929. – 23 березня.
5. Финансы и народное хозяйство. – 1928. – №5.
6. Державний архів Харківської області (ДАХО).
7. Изменения социальной структуры советского общества. 1921 – середина 30-х годов. – М., 1979.
8. Кандель Ф. Книга времен и событий. – Т. 3. История евреев Советского Союза (1917-1939). – М., 2002.
9. Комунист: орган ЦК і Харк. окружкому КП(б)У. – 1929. – 22 серпня.
10. Корсунский С. Эмиграция из СССР в заокеанские страны // Статистическое обозрение. – 1929. – № 11.
11. Матеріали оподаткування прибутків населення. Облік 1927/28 р. // Статистика України. Серія VI. Т. IV. – Вип. 3. – № 182. – Харків, 1930.
12. Матеріали оподаткування прибутків населення. Облік 1928/29 р. // Статистика України. Серія VI. Т. IV. – Вип. 4. – № 186. – Харків, 1930.
13. Мінаєв С.В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад 1928-1929 рр. – Харків, 1929.
14. Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с непманской буржуазией. (Из истории ликвидации капиталистических элементов города. 1926–1929 гг.). – М.: Изд-во ВПШ при ЦК КПСС, 1960.
15. Вісті Наркомпраці УСРР. – 1931. – №2.
16. Правда: орган ЦК і Московського к-та ВКП(б). – 1930. – 28 марта; – 1929. – 9 января.
17. Пролетарий: орган Харьк. окрисполкома, окружкома КП(б)У и Оксровпрофа. – 1930. – 19 августа, 22 августа, 28 августа, 20 сентября.
18. Пролетарська правда: орган Київського окружкома КП(б)У, окрвиконкома і окрпрофради. – 1929. – 10 грудня.
19. Російський державний архів соціально-політичної історії.
20. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в советской России 20-х годов // Вопр. истории. – 1990. – № 8.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Поступила 25.02.2004 г.